

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

РЯБОВОЛ Лілія Тарасівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри права та правоохоронної діяльності Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: організації освітнього процесу у закладах освіти, методики й технології навчання суспільствознавчих дисциплін у закладах загальної середньої та вищої освіти.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

RIABOVOL Liliia Tarasivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Law and Law Enforcement of the Volodymyr Vinnichenko Central Ukrainian State University.

Scientific interests: organization of the educational process in educational institutions, methods and technologies of teaching social science disciplines in institutions of general secondary and higher education.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2023 р.

УДК 37(09)(477)

DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-209-103-109

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна –

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти освіти
Цentrальноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0420-3289>
e-mail: nataliy040570@gmail.com

**РОДИННЕ ВИХОВАННЯ В СІМ'ЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

У статті проаналізовано особливості життя сім'ї сільської української інтелігенції у період з кінця ХІХ століття до початку ХХ століття.

На сучасному етапі розбудови держави особливо гострого звучання набуває питання творення національної еліти, здатної реформувати всі сторони суспільного життя. За таких умов цінним є звернення до вивчення минулого української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема особливостей її сімейного побуту та традицій, а також, практики виховання дітей в сім'ї. Вивчення теорії і практики сімейного виховання свідчить, що родинне виховання – вічна категорія, його значення і роль завжди були, є, і будуть актуальними: це одна із форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту школи, засобів масової інформації, соціального та природного оточення, перша природна і постійно діюча національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей. Опора на виховну силу традицій, на споконвічні сімейні цінності, виявлення і підтримка позитивних тенденцій у сімейно-родинних відносинах, формах родинного спілкування набуває сьогодні особливої актуальності.

Сім'я української сільської інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. відрізнялася від традиційної селянської родини за кількісними, соціальними і національними показниками. Свої особливості мала система взаємин між членами родини, що у значній мірі було пов'язано з відносно рівноправним становищем жінки та чоловіка, вихованням дітей. Водночас, джерельний та історіографічний матеріал дає підстави стверджувати про певні відмінності між сім'ями світської інтелігенції та духовенства. Вони насамперед стосувалися висоти коефіцієнта народжуваності, віку одруження, ставлення до шлюбів із представниками іноетнічної спільноти тощо.

Саме у родині міської інтелігенції були надзвичайні можливості реалізувати принцип культуровідповідності у сімейному вихованні, адже батьки органічно поєднували виховання своїх дітей з історією народу, його культурними традиціями. Діти інтелігентів відвідували музеї, бібліотеки, театри, концерти, вбираючи в себе найкращі зразки культурних надбань свого народу.

Виховання дітей міської та сільської інтелігенції різнилося за своїм контентом. Це демонструє напрям трудового виховання (у сільських інтелігентів воно практично не відрізнялося від селян), естетичного (мешканці міст мали змогу чуттєво сприймати найкращі зразки «чистого мистецтва» відвідувати музеї, галереї, музичні зали, різноманітні концерти, театри і т.д.), громадянського (Одеса – центр політичних рухів та мультипартиїності Півдня України ХІХ ст.: провідні її громадські діячі та лідери визначали ідеологічну діяльність, боротьбу і т.д.), розумового (діти науковців продовжувала справу своїх батьків. Якщо декотрим з них і не вдавалося перевершити їх, то все одно, вони несли славу гідного продовжувача роду, ерудованої, досвідченої і прогресивної людини).

Проаналізувавши специфіку виховання дітей у сім'ях як сільської, так і міської інтелігенції України ХІХ ст., зроблено висновок, що даний тип родини суттєво вирізняється за змістом, засобами, методами та прийомами виховання від селянської, робітничої та сімей духовенства.

Родина української інтелігенції за рівнем розвитку дітей знаходилася на одному з вищих щаблів суспільних відносин, посідала провідне місце серед усіх типів родин у ХІХ ст. Родини як сільської, так і міської інтелігенції відіграли значну роль у культурному та інтелектуальному становленні українського суспільства.

Ключові слова: українська сім'я, традиційна селянська родина, селянська чи робітничка родина, сім'я сільських інтелігентів, родинне виховання, принцип культуровідповідності у сімейному вихованні, культурні традиції виховання дітей.

SAVCHENKO Nataliia Serhiyivna –
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Pedagogy and Special Education
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0420-3289>
e-mail: nataliy040570@gmail.com

FAMILY UPBRINGING IN THE FAMILIES OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTSIA: A LOOK INTO THE PAST (LATE NINETEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURIES)

The article analyzes the peculiarities of the family life of rural Ukrainian intelligentsia in the period from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century.

At the current stage of state development, the question of creating a national elite capable of reforming all aspects of social life is becoming particularly acute. Under such conditions, it is valuable to turn to the study of the past of the Ukrainian intelligentsia of the late 19th - early 20th centuries, in particular the peculiarities of its family life and traditions, as well as the practice of raising children in the family. The study of the theory and practice of family education shows that family education is an eternal category, its meaning and role have always been, are, and will be relevant: it is one of the forms of child education that combines purposeful pedagogical actions of parents and other relatives with the everyday influence of family life at school, mass media, social and natural environment, the first natural and permanent national education of children by means of folk pedagogy in the circle of people closest in blood and spirit. Relying on the educational power of traditions, on ancient family values, identifying and supporting positive trends in family-family relations, forms of family communication is gaining special relevance today.

A family of the Ukrainian rural intelligentsia of the late 19th and early 20th centuries, differed from the traditional peasant family in terms of quantitative, social and national indicators. The system of relationships between family members had its own characteristics, which was largely connected with the relatively equal position of a woman and a man, and raising children. At the same time, the source and historiographical material gives reason to assert certain differences between the families of the secular intelligentsia and the clergy. They primarily related to the height of the birth rate, the age of marriage, the attitude towards marriages with representatives of a foreign community, etc.

It was in the family of the urban intelligentsia that there were extraordinary opportunities to implement the principle of cultural conformity in family education, because parents organically combined the education of their children with the history of the people, its cultural traditions. Children of intellectuals visited museums, libraries, theaters, concerts, absorbing the best examples of the cultural heritage of their people.

Education of children of the urban and rural intelligentsia differed in its content. This demonstrates the direction of labor education (for rural intellectuals it practically did not differ from peasants), aesthetic education (city dwellers had the opportunity to sensibly perceive the best examples of "pure art", visit museums, galleries, music halls, various concerts, theaters, etc.), of civil society (Odesa is the center of political movements and multipartyism of the South of Ukraine in the 19th century: its leading public figures and leaders determined ideological activity, struggle, etc.), intellectual (children of scientists continued the work of their parents. If some of them did not succeed in surpassing them, all the same, they bore the glory of a worthy successor of the family, an erudite, educated and progressive person).

Having analyzed the specifics of raising children in the families of both rural and urban intelligentsia of Ukraine in the 19th century, it was concluded that this type of family differs significantly in content, means, methods and methods of upbringing from peasant, working-class, and clergy families.

The family of the Ukrainian intelligentsia, in terms of the level of children's development, was at one of the highest levels of social relations, occupying a leading place among all types of families in the 19th century. Families of both rural and urban intelligentsia played a significant role in the cultural and intellectual development of Ukrainian society.

Key words: *Ukrainian family, traditional peasant family, peasant or worker family, family of rural intellectuals, family upbringing, the principle of cultural conformity in family upbringing, cultural traditions of raising children.*

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. На сучасному етапі розбудови держави особливо гострого звучання набуває питання творення національної еліти, здатної реформувати всі сторони суспільного життя. За таких умов цінним є звернення до вивчення минулого української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., зокрема особливостей її сімейного побуту та традицій, а також, практики виховання дітей в сім'ї. Вивчення теорії і практики сімейного виховання свідчить, що родинне виховання – вічна категорія, його значення і роль завжди були, є, і будуть актуальними: це одна із форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків та інших родичів з повсякденним впливом сімейного побуту школи, засобів масової інформації, соціального та природного оточення, перша природна і постійно діюча національного

виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих по крові і духу людей.

Сім'я, як відомо, є природною основою суспільства. В сім'ї, через сім'ю, в умовах родинного побуту, праці, дозвілля формуються первинні ціннісні орієнтації та соціальні настанови дітей. Однак, серйозні кризові явища, пов'язані з процесами глобалізації (безробіття, посилена міграція населення, послаблення родинних зв'язків), негативно впливають на сімейне виховання.

Опора на виховну силу традицій, на споконвічні сімейні цінності, виявлення і підтримка позитивних тенденцій у сімейно-родинних відносинах, формах родинного спілкування набуває сьогодні особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить, що сімейна

педагогіка сформувалась поступово. Емпірично шукаючи найдосконаліші способи впливу на дитину в сім'ї, суспільство та батьки набули досвіду. Тому важливою умовою піднесення ефективності сімейного виховання є досягнення народної педагогіки, звичаїв, традицій, порад педагогів-практиків, які на основі умінь і навичок у різні історичні часи, за певних умов теоретично обґрунтовували основні положення узагальненого досвіду виховання дітей у сім'ї. Йдеться насамперед про теоретичну спадщину С. Русової, Г. Вашенка, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича.

Значну увагу вихованню дітей в сім'ї наприкінці XIX – початку XX століття, приділяли педагоги і письменники, такі як Борис Грінченко, Леся Українка, Іван Франко.

Сьогодні питання особливостей виховання дітей у традиційній українській сім'ї порушують вчені (О.Вишневецький, А. Даник, О. Постовий). Визначенню педагогічного потенціалу українських народних традицій, звичаїв і обрядів у виховному процесі взагалі і сім'ї зокрема, присвячено праці Г. Майбороди, М.Стельмаховича, С. Сявакко.

Мета статті: проаналізувати особливості сім'ї та родинного виховання в Україні у період з кінця XIX століття до початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українській етнології неодноразово піднімалася проблема соціальної та національної структури сім'ї, однак у центрі уваги науковців зазвичай перебувала селянська чи робітничка родина [12; 15]. Натомість кількісні та якісні показники, що стосуються сімей сільських інтелігентів, й досі залишаються практично нез'ясованими. Виняток у цьому плані становить навчальний посібник “Українське народознавство”, виданий колективом авторів під редакцією львівського дослідника С. Павлюка, в якому наводяться окремі дані стосовно окресленої тематики [13].

Наприкінці XIX – початку XX ст. серед представників освіченої верстви найпоширенішою була двопоколінна сім'я (включала батьків і неодружених дітей). Саме на підставі її вивчення можна простежити специфіку родинного життя інтелігенції. До того ж, характеристика кількісного складу, національної і соціальної структури двопоколінної сім'ї дає підстави для визначення спільних і відмінних рис із селянською родиною.

Особливо чітко простежується відмінність між сім'ями інтелігенції та селян на основі чисельності їх членів. Сім'ї світської інтелігенції здебільшого були малочисельними. Низька репродуктивність таких родин обумовлювалася свідомим обмеженням кількості дітей. Дітонароджуваність у них становила у 2-3, у той час як у селян – 5-7 осіб [13, с. 206]. Зокрема, згідно зі статистичними дослідженнями у першому десятилітті XX ст. на Прикарпатті на один шлюб припадало 5,2 дітей (не враховуючи мертвонароджених) [4, с. 7].

Інша ситуація спостерігалася у священничих родинах. У них середній показник народжуваності, як правило, зберігався на рівні 4-5 немовлят. Не рідкістю були сім'ї, в яких налічувалося десять, а то й більше дітей. Наприклад, парох Жаб'я-Слупейки

Косівського повіту, радник єпископської консисторії Т. Коржинський мав тринадцять дітей. Десять дітей виховувалося у сім'ї о. Й. Абрисовського [1, с. 22-23].

За цією ознакою родини священнослужителів зберігали певні риси традиційної селянської сім'ї, але, на відміну від останньої, для них не було першочерговим питання робочої сили. Така висока народжуваність визначалася дотриманням церковних канонів щодо заборони на обмеження кількості дітей.

Низький коефіцієнт народжуваності у більшості інтелігентних сімей компенсувався за рахунок меншого, ніж у селянства, рівня дитячої смертності [13, с. 207]. Наприкінці XIX ст. в окремих галицьких повітах (наприклад, у Львівському і Городенківському) смертність серед дітей у віці до п'яти років перевищувала 50 % [11]. У 30-х рр. XX ст. показник смертності немовлят серед греко-католицького населення Галичини становив приблизно 20 випадків із 100, у той час як серед православних – 18,7, римо-католиків – 17, євангелістів та євреїв відповідно – 15,3 та 6,2 [11]. Дослідження цього аспекту проблеми ускладнюється через відсутність аналогічної статистичної інформації окремо по сім'ях інтелігенції, але наявні джерела дозволяють вести мову про значно нижчу смертність серед дітей освіченої верстви, ніж серед широкого загалу.

У сім'ях інтелігенції невисока смертність немовлят зумовлювалася вищим рівнем знань батьків про особливості догляду за дітьми, відносно кращими умовами побуту, ширшим доступом до кваліфікованої медичної допомоги у випадку недуги. Чимале значення мало і те, що у багатьох інтелігентних родинах для догляду за дітьми наймали няньку, тоді як у селян вихованням молодшого покоління здебільшого займалися старші віком діти. Останнє нерідко призводило до дитячого травматизму, особливо під час літніх сільськогосподарських робіт, коли діти залишалися без нагляду дорослих, і було одним із найважливіших аргументів на користь заснування у селах сезонних дитячих садків.

Сім'ї, які складалися тільки із самої подружньої пари, траплялися рідко. За твердженнями А. Пономарьова, питома вага сімей без дітей наприкінці XIX ст. становила в Україні тільки 7 % [12, с. 155]. Вони здебільшого брали на виховання сиріт чи дітей із незаможних родин. Серед греко-католицького духовенства досить розвиненим було опікунство, що передбачало прийняття бездітною парою дівчини з бідної сім'ї священника. Приймаючи дитину, подружжя зобов'язувалося дати їй належне виховання і видати заміж із відповідним посагом [10, с. 57].

Як правило, доньки священника проживали у сім'ї до віку 16-20 років, дорослі сини ж проводили більшу частину року у міських школах і поверталися додому тільки на канікули. Інколи на початку кар'єри нововисвяченого душпастиря через фінансову скруту його дружина з дітьми мешкали разом із своїми родичами, окремо від чоловіка [10, с. 51].

Сім'ї інтелігенції відрізнялися від селян і робітників способом своєї розумової діяльності, своїм укладом життям, ідеологією. Кінцевою метою виховання дітей у таких родинах було – виховати інтелектуально розвинену особистість із чіткими уявленнями про світ, суспільство і т.п.

С. Павлюк вирізняє сільські та міські сім'ї інтелігенції [13, с. 210]. До сільських він відносить родини вчителів, лікарів, працівників різних рівнів місцевого самоврядування. До міських – сім'ї держслужбовців, науковців, дворян. Відповідно існувала диференціація залежно від типу даної родини у її структурі; окремих поглядів на виховання дітей, життєвого устрою, матеріальних статків тощо. Різними шляхами йшла міська та сільська інтелігенція у процесі свого формування. Відтак, сільську інтелігенцію поповнювали здебільшого люди, які закінчили міське училище, звичайну гімназію, духовну семінарію і не змогли вступити або закінчити університет з різних причин (урядові, бюрократичні перешкоди, студентські злидні). Не задовольнивши свої амбіції, такі студенти поверталися в село. Багато було й таких, котрі не здобувши жодної повної освіти, працювали в селах. На цьому наголошує сучасний дослідник прошарку інтелігенції в Україні С. Шамара [16, с. 8].

Сім'я селянської інтелігенції було вкрай мало. За статистичними даними питома кількість учителів та лікарів, що проживали в селі становила 1% від загальної кількості населення Півдня України. Гуманітарна сільська інтелігенція була досить специфічною, і, здебільшого, найосвіченішою, адже її представники здобули вищу (неповну вищу), передусім педагогічну та медичну освіту, були знайомі з принадами життя у місті, намагалися перенести найпрогресивніші ідеї у село. Але невідповідність теоретичних знань та практичного досвіду, політики держави, стосунків між владою і народом, економічних та культурних процесів найбільше були притаманні саме цій верстві населення. С. Шамара у дисертації «Сільська інтелігенція Наддніпрянської України др. пол. XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики» (2001) переконалив, що «...професійне коло обов'язків (навчання, виховання, лікування, профілактика захворювань) і реалії життя формували у гуманітаріїв думку про необхідність радикальної перебудови суспільства. Традиційний спосіб господарювання, на їхній погляд, уже не задовольняв соціальні запити людей. Більшість гуманітарної сільської інтелігенції щиро вірила у прогрес, інтелект. Можливість просвітити народ і т.п.» [16, с. 7].

Щоправда, мрії про світле майбутнє ставали все більш розмитими на тлі буденних реалій, з якими стикалися сім'ї сільської інтелігенції. Скрутне матеріальне становище часто було причиною проживання нарізно серед членів учительських сімей. Свій відбиток також накладала і система регулярних службових переведень педагогів, особливо у тих сім'ях, де разом вчителювали й чоловік, і дружина; вони жили у різних селах, бо досить часто сільські органи мали змогу забезпечувати тільки одного вчителя у селі.

Разом мешкали ті родини, де лише один із її членів займався вчительською діяльністю (зазвичай – чоловік, дружина вела допоміжне господарство). Рідко ситуація була кардинально протилежною, коли дружини вчителювали, а їхні чоловіки займалися господарськими клопотами.

У родині вчителів дружина поповнювала сімейний бюджет майже рівноцінно з чоловіком і вважалася його рівноправним партнером. Економічна самостійність давала їй підстави вимагати більше свободи у сімейних відносинах.

Загалом же, становище жінки в сім'ї інтелігенції та жінки-селянки значно відрізнялося. Здебільшого, навіть не дуже багата родина інтелігенції могла дозволити собі мати жіночу прислугу, яку підбирали або з числа місцевих мешканок, або через оголошення в газетах. Про це свідчать матеріали Херсонських та Таврійських губернських відомостей [5]. Унаслідок повного або часткового звільнення від хатніх і господарських робіт представниця освіченої верстви мала більше вільного часу на дозвілля і самоосвіту. У традиційній же селянській сім'ї, окрім усіх хатніх справ, жінка допомагала чоловікові з господарством (заготівля сіна, збір урожаю, копання картоплі і т.д.).

У таких сім'ях боротьба жінок за рівність з чоловіком у матеріальному та духовному плані мала значний суспільний резонанс. У зв'язку з тим, що фінансова незалежність досягалася тільки завдяки здобуттю фаху, на кінець XIX ст. значно зростає кількість жінок з дипломами про повну вищу освіту, що доводять списки випускників Новоросійського університету.

У сім'ях інтелігенції діти з раннього віку знали поняття фізичної праці. Їхнім головним обов'язком вважалося сумлінне навчання. Саме розумовому вихованню дітей у родинах сільської інтелігенції відводилася провідна роль. Цьому сприяв належний рівень освіченості батьків-інтелігентів, їхнє захоплення просвітницькою літературою, знайомство з публікаціями фахівців на сторінках періодичних видань «Семья и школа» (1871 – 1888), «Учитель» (1875), «Семейные вечера» (1864 – 1870) і т.д., що давали змогу батькам краще виконувати свою психологічну функцію у вихованні дітей, засвоювати засади та принципи сімейної педагогіки, піклуватися про фізичний розвиток дитини, розумітися на її фізіології та гігієні (журнали «Школьная гигиена», «Медицинский вестник» (1861 – 1886)). Вони долучалися до праць кращих педагогів та психологів, що вивчали окремі аспекти виховання дітей («Домашнее воспитание» (1863) О.Тодосева, «За детей» (1875) А.Радецкого, «Из записок сельской учительницы» (1883) А. Штевен, «Основы воспитания с первых лет жизни и до полного окончания университета» (1885) М. Манасеіної). Маючи вагомий авторитет та статус у селі, вчителі та лікарі не могли навіть допустити, що їхня дитина погано навчається, а тим більше не вмє писати, тому й навчали дітей грамотності самотужки. Для дітей різного віку існували різні види розумових вправ та завдань, задля підвищення їхнього інтелектуального рівня. З даного приводу

Є. Покровський писав: «Спокійні, інтелігентні діти демонструють більшу різноманітність в іграх і захоплення ними, ретельність, постійний прогрес і новизну операцій» [6, с. 169]. Пропонувати загадки розумового характеру було властиве українцям, особливо у вчительських родинах. Головоломки (мороки) були невід'ємною частиною складного комплексу розумових вправ. Вони побутували на різних територіях України. Значна кількість дітей із сімей інтелігенції, продовживши батьківську традицію, здобула академічну освіту. Майже у 90% випадках діти сільських лікарів навчалися у медичній галузі. За губерньськими статистичними даними спадкові лікарі були типовим і розповсюдженим явищем. І в сім'ях лікарів дбали про належне розумове виховання дітей. Адже саме інтелектуали користувалася повагою серед односельчан. Сільські учителі та лікарі завжди мали гарну репутацію, нерідко саме ці люди були найосвіченішими, до них зверталися за порадою, їх ставили за взірць.

Характер відносин у кожній родині був повсюду особливим. У сім'ях інтелігенції мали місце розумове, трудове, естетичне виховання. Закономірно, що існували такі сім'ї, в яких відношення до фізичної праці як до незамінної і обов'язкової складової виховного процесу, було усвідомлюваним та втілюваним у життя. Певний відбиток накладало і різне матеріальне становище. Особливо це стосується не досить заможних учительських сімей. Тому праця дітей використовувалася у господарстві, на городі; вони доглядали за дітьми і т.д. Однак, попри це беззаперечним є той факт, що коло господарських обов'язків дітей інтелігенції було набагато вужчим, аніж їх ровесників із селянських сімей.

Акцентуючи увагу на розумовому вихованні, не забуваючи про трудове, батьки-інтелігенти турбувалися й про естетичне збагачення своїх дітей. Маючи можливість знайомити їх з найважливішими надбаннями класичної літератури (передусім українських та російських письменників та поетів), батьки проектували сюжет твору, його колізії, дидактичну складову на реальні приклади життєвих перипетій. Серед різноманітних напрямів виховання – музична освіта, що включала в себе вивчення нотної грамоти, гру на музичних інструментах (передусім, фортепіано), була чи не найпопулярнішою [14, с. 78]. Завдяки доступу до музичних творів не лише вітчизняних, а й світових класиків, діти відкривали для себе безліч можливостей, а найголовніше – плекали у собі почуття прекрасного.

Дещо відрізнялися погляди на виховання дітей у іншій категорії сільської інтелігенції – управлінців – представників адміністрації, суду, поліції, станової служби, юристів і т.д. Усі вони мали різні обов'язки, різний суспільний статус. Саме це, на думку С. Шамари, значною мірою формувало їхнє бачення своєї ролі у суспільстві: «Управлінська сільська інтелігенція (волосні старшини, судді і писарі, сільські старости і писарчуки, поліція, мирові посередники, земські діячі, агрономи, інженери, землеміри та ін. категорії службовців) посідала привілейований статус на

рівні села і нерідко підкреслювала своє «панське становище» [16, с. 7]. Такий образ батьків у суспільстві (часте зловживання своїми службовими обов'язками, хабарництво, вседозволеність) багато в чому впливала й на розвиток їхніх дітей. Адже у сім'ї службовців, голова якої дозволяє собі подібне, діти наслідують поведінку батьків. У таких родинах описані негативні якості ставали нормою поведінки, що передусім впливало на морально-етичне формування дитини. Розглядаючи реалії ХІХ ст., бачимо, що серед провідних напрямів здійснення виховного впливу залишаються розумове, релігійне та економічне виховання. Зважаючи на переконливу роль церкви у житті суспільства та необхідність виконання службовцями своїх державних зобов'язань, можемо говорити про те, що виразники сільської управлінської інтелігенції відроджували релігійне виховання дітей у своїх сім'ях. Вважалося обов'язковим, аби сільські службовці відвідували церкву разом із дітьми щонеділі та у свята. Відповідним чином, діти з часом починають усвідомлювати як значення Бога та духовності у житті кожної людини, так і псевдо роль церкви у їхній ймовірній подальшій кар'єрі, що впливало з реалії ХІХ ст. Таким чином, у більшості випадків знайомства з Богом дітей відбувалося передусім у зв'язку з посадовими обов'язками їхніх батьків [3, с. 155].

Свою специфіку мала також система сімейних взаємин в інтелігентній родині. В історичній літературі священнічї родини прийнято називати патріархальними, однак під цим, на наш погляд, слід розуміти не стільки виняткове та абсолютне розпорядне право господаря, скільки традиційність сімейного укладу. Патріархальність влади була відносною і, подібно до селянської сім'ї, в основному виявлялася на побутовому рівні як християнське розуміння послуху дітей – батькам, дружини чоловікові, усіх членів сім'ї – її голові [13, с. 208].

Щодо родин вчителів, то їх за типом авторитету повністю можна віднести до егалітарних (з франц. «égalité» – рівність). Тут дружина вносила у сімейний бюджет однаково чи майже рівносильну частку із чоловіком і вважалася його рівноправним партнером. Економічна самостійність давала їй підстави для здобуття незалежності в сімейних стосунках.

Загалом становище жінки в інтелігентній сім'ї та жінки-селянки мало суттєві відмінності. Здебільшого, навіть незможна інтелігентна родина наймала жіночу прислугу, яку підбирали або з числа місцевих мешканок, або через газетні оголошення. Внаслідок повного чи часткового звільнення від хатніх і господарських робіт представниця освіченої верстви одержувала більше часу на дозвілля і самоосвіту. У традиційній же селянській сім'ї, крім повного обсягу домашніх справ, жінка змушена була виконувати спільно з чоловіком і значну частину господарської праці (наприклад, заготівля сіна, збір урожаю) [9, с. 357].

Серед найбільш прогресивних кіл тогочасної громадськості пропагувалася ідея матеріальної незалежності жінки, а відтак і звільнення її від

необхідності вимушеного заміжжя. Не останню роль у формуванні подібних поглядів відіграли художні твори феміністичного спрямування. Провідне місце серед них займала відома повість Ольги Кобилянської “Царівна”. Як писала у своїй автобіографії вчителька І. Блажкевич, “Царівна” витичила (визначила) мені шлях життєвої самостійності, влила в душу почуття рівновартості жінки з чоловіком, зруйнувала не одне “не випадає”, яким в той час путали дівчат”. Схожі думки на рахунок цього твору висловлювала педагог О. Дучишська. Згідно її тверджень, письменниця на перший план вивела “ланку – людину, яка вже мала в душі свій світ, а не тільки відбиток “його” (чоловіка)...” [8, с. 173-174].

Боротьба інтелігенції за матеріальне та духовне рівноправ'я між статями мала велике суспільне значення. Оскільки фінансова самостійність могла бути досягнута тільки через здобуття певного фаху, проблема звільнення від необхідності укладення раннього шлюбу тісно поєднувалася з пропагандою жіночої освіти. Вимушеному заміжжю протиставлялася активна громадська праця над піднесенням культурно-освітнього та господарського життя в провінції, що сприяло залученню жіноцтва до процесів розбудови національно орієнтованих інституцій.

Відмінними в інтелігентних родинх залишалися і погляди на молоде покоління. Власне факт народження дитини сприймався у селянській сім'ї як поява ще одного помічника. Трудове виховання становило основу формування особистості, підготовки майбутніх господарів і господинь [15, с. 102]. Дітей швидко залучали до виробничого процесу: з п'яти років вони вже виконували хатню роботу [13, с. 211]. Натомість в інтелігентних сім'ях діти у ранньому віці практично не займалися фізичною працею, їхнім головним обов'язком вважалося сумлінне навчання. У родинх духовенства вони також могли прислужувати батькові у церкві [2, с. 86]. Досягнувши старшого віку, доньки священика починали допомагати матері у веденні господарства.

Специфіка відносин у кожній родині ускладнює проблему дослідження. Закономірно, що існували сім'ї, в яких фізична праця теж вважалася однією із незамінних складових виховання молодшого покоління. Певний відбиток могли накладати і матеріальні фактори. Однак попри це однозначно можна робити висновок, що коло господарських обов'язків дітей інтелігенції було набагато вужчим, аніж їх ровесників із селянського середовища.

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Таким чином, сім'я української сільської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. відрізнялася від традиційної селянської родини за кількісними, соціальними і національними показниками. Свої особливості мала система взаємин між членами родини, що у значній мірі було пов'язано з відносно рівноправним становищем жінки та чоловіка, вихованням дітей. Водночас, джерельний та історіографічний матеріал дає підстави стверджувати про певні відмінності

між сім'ями світської інтелігенції та духовенства. Вони насамперед стосувалися висоти коефіцієнта народжуваності, віку одруження, ставлення до шлюбів із представниками іноетнічної спільноти тощо.

На наше глибоке переконання, саме у родині міської інтелігенції були надзвичайні можливості реалізувати принцип культуровідповідності у сімейному вихованні, адже батьки органічно поєднували виховання своїх дітей з історією народу, його культурними традиціями. Діти інтелігентів відвідували музеї, бібліотеки, театри, концерти, вбираючи в себе найкращі зразки культурних надбань свого народу.

У результаті аналізу джерельної бази, перш за все, матеріалів архівних установ міст Херсона та Одеси, стверджуємо, що виховання дітей міської та сільської інтелігенції різнилося за своїм контентом. Це демонструє напрям трудового виховання (у сільських інтелігентів воно практично не відрізнялося від селян), естетичного (мешканці міст мали змогу чуттєво сприймати найкращі зразки «чистого мистецтва» відвідувати музеї, галереї, музичні зали, різноманітні концерти, театри і т.д.), громадянського (Одеса – центр політичних рухів та мультипартійності Півдня України XIX ст.: провідні її громадські діячі та лідери визначали ідеологічну діяльність, боротьбу і т.д.), розумового (діти науковців продовжувала справу своїх батьків. Якщо декотрим з них і не вдалося перевершити їх, то все одно, вони несли славу гідного продовжувача роду, ерудованої, досвіченої і прогресивної людини).

На наш погляд, родина міської інтелігенції як структура займає чільне місце серед інших типів сімей, що характеризувалися якістю виховання (засоби, методи, прийоми і напрями). Єдиним напрямом виховання, котрий залишився осторонь, порівняно з іншими, було трудове. Це пояснюємо тим, що інтелігенти привчали дітей заробляти на життя розумом, а не фізичною працею, та найголовніше поняття високої генетичної кривності унеможливлювало роботу на фабриці, шахті, заводі та землі.

Проаналізувавши специфіку виховання дітей у сім'ях як сільської, так і міської інтелігенції України XIX ст., зауважимо, що даний тип родини суттєво відрізняється за змістом, засобами, методами та прийомами виховання від аналогічних з інших губерній країни, а також від селянської, робітничої та сімей духовенства.

Родина української інтелігенції за рівнем розвитку дітей знаходилася на одному з вищих щаблів суспільних відносин, посідала, на наше тверде переконання, провідне місце серед усіх типів родин у XIX ст. Родини як сільської, так і міської інтелігенції відіграли значну роль у культурному та інтелектуальному становленні українського суспільства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Арсенич П. Священничий рід Бурчинських. Івано-Франківськ, 2004. 180 с.

2. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. Київ, 1995. 264 с.

3. Влияние христианства на семью. Херсон. *Епархиал. ведом.* 1883. № 7. С. 154–171.

4. Воблый К. Производительные силы Галиции: Статистико-экономический очеркъ. Київ, 1915.

5. Газета «Херсонские губернские ведомости». Херсон, 1887. № 5. С. 1–5.

6. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу [упоряд. тексту і авт. післямови Я. Левчук]. Київ : Либідь, 2006. 253 с.

7. Дрібні оголошення. *Діло.* 1926. Ч. 178. С. 4; Ч. 182. С. 4.

8. Дучимінська О. Весняні дні. Львів, 1992. С. 152–218.

9. Етнографія України: Навч. посібн. За ред. проф. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів, 2004.

10. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини XIX століття. *Україна модерна.* Львів, 2000. Ч. 4-5. С. 50-80.

11. *Медико-статистические данные.* Херсон, 1889. 152 с.

12. Пономарев А. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: Этносоциальные проблемы. Київ, 1989.

13. Українське народознавство: Навч. посіб. За ред. С. Л. Павлюка. 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2004. 608 с.

14. Форостян А. Ф. Розвиток естетичного виховання в середніх навчальних закладах освіти Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2007. 251 арк.

15. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). Львів, 1999.

16. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України др. пол. XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ, 2001. 20 с.

REFERENCES

1. Arsenych, P. (2004). Sviashchenychi rid Burachynskykh [The Buraczynski priestly family]. Ivano-Frankivsk. 180 s. [in Ukrainian]

2. Bohachevska-Khomiak, M. (1995). Bilym po bilomu: Zhinky v hromadskomu zhytti Ukrainy, 1884-1939 [White on white: Women in Public Life in Ukraine, 1884-1939]. Kyiv. 264 s. [in Ukrainian]

3. Vlyianyie khrystyanstva na semiu (1883) [The influence of Christianity on the family]. Kherson. Eparkhial. vedom. № 7. S. 154–171. [in Ukrainian]

4. Voblyi, K. (1915). Proyzvoditelnye syly Halysyy: Statystyko-ekonomycheskyi ocherk [Productive Forces of Galicia: Statistical and Economic Sketch]. Kyiv. [in Ukrainian]

5. Hazeta «Khersonskye hubernskye vedomosti» (1887). [The newspaper "Kherson Provincial Vedomosti"]. Kherson. № 5. S. 1–5. [in Ukrainian]

6. Hrushevskiy, M. (2006). Dytna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu [The child in the customs

and beliefs of the Ukrainian people]. [uporiad. tekstu i avt. pislamovoy Ya. Levchuk]. Kyiv : Lybid. 253 s. [in Ukrainian]

7. Dribni oholoshennia (1926). [Small ads]. Dilo. Ch. 178. S. 4; Ch. 182. S. 4.

8. Duchymynska, O. (1992). Vesniani dni [Spring days]. Lviv. S. 152–218. [in Ukrainian]

9. Etnohrafiia Ukrainy: Navch. posibn. (2004). [Ethnography of Ukraine: A study guide.]. Za red. prof. S. A. Makarchuka. Vyd. 2-he, pererob. i dop. Lviv. [in Ukrainian]

10. Zaiarniuk, A. (2000). Sotsialni aspekty stati v dyskursi hreko-katolytskoho dukhovenstva Halychyny druhoi polovyny XIX stolittia [Social Aspects of Gender in the Discourse of the Greek Catholic Clergy of Galicia in the Second Half of the Nineteenth Century]. Ukraina moderna. Lviv. Ch. 4-5. S. 50-80. [in Ukrainian]

11. Medyko-statystycheskye dannye (1889). [Medical and statistical data]. Kherson. 152 s. [in Ukrainian]

12. Ponomarev, A. (1989). Razvytye semy y brachno-semeinykh otnoshenyi na Ukrayne: Etnosotsyalnye problemy [Development of Family and Marriage-Family Relations in Ukraine: Ethnosocial Problems]. Kyiv. [in Ukrainian]

13. Ukrainske narodoznavstvo: Navch. posib. (2004). [Ukrainian ethnography: A study guide.]. Za red. S. L. Pavliuka. 2-e vyd., pererob. i dop. Kyiv. 608 s. [in Ukrainian]

14. Forostian, A. F. (2007). Rozvytok estetychnoho vykhovannia v serednikh navchalnykh zakladakh osvity Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [The Development of Aesthetic Education in Secondary Schools in the South of Ukraine (the second half of the nineteenth - early twentieth century)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Zhytomyr. derzh. un-t im. Ivana Franka. Zhytomyr. 251 ark. [in Ukrainian]

15. Chmelyk, R. (1999). Mala ukrainska selianska simia druhoi polovyny XIX - pochatku XX st. (struktura i funktsii) [The small Ukrainian peasant family of the second half of the XIX - early XX century (structure and functions)]. Lviv. [in Ukrainian]

16. Shamara, S. (2001). Silska intelihtentsiia Naddnyprianskoi Ukrainy dr. pol. XIX – pochatku XX st.: sotsialno-psykholohichni ta etnokulturni kharakterystyky [The Rural Intelligentsia of Naddnyprianschyna in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Socio-Psychological and Ethnocultural Characteristics]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 09.00.12. Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian]

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: теорія і практика освіти молоді в Україні та у зарубіжних країнах.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SAVCHENKO Nataliia Serhiyivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Special Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University.
Scientific interests: sphere of scientific and research interests: the theory and practice of the youth's education in the Ukraine and West European countries.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2023 р.